

**KARDOS JÓZSEF**

## **A Magyar Tudományos Akadémia autonómiája (1827–1949)<sup>1</sup>**

A magyarországi autonóm szervezetek sorában különleges helyet foglal el a Magyar Tudományos Akadémia. Több mint 180 éves múltja, nemzeti szerepe és rangos eredményei, valamint a kutatás szabadsága, a tudomány autonóm fejlődése és ennek hozadéka emelik rendkívülivé jelentőségét. Természetesen az ország nehéz, gyakran tragikus fordulatokat hozó történelme során ez nem jelentkezhetett ideális formában. A változó hatalom, a politika beavatkozása több-kevesebb „eredménnyel” csorbította az Akadémia autonómiáját, a tudomány önállóságát. Ennek kivédése, elhárításának reménye mindig is az akadémikusok jelentős részének és a tisztességes szándékú politikai erőknek a programja volt.

Magyar tudós szervezet igénye már a 18. század első harmadában is felmerült. Az Akadémia gondolata a magyar nyelv művelésével, gyarapításával együtt – amint erről a „Magyar Tudós Társaság” 1831-ben kiadott „alaprajza” is szól – 1790-ben hivatalosan is felmerült, és ezt az országgyűlés sürgetésére a király, II. Lipót is támogatandónak tartotta. Ezt az utat követte I. Ferenc is, aki a magyar nyelv kiművelését az „1808-beli VIII. cikkely szerint tudós Társaság felállításával” kívánta elérni. A szükséges anyagi források hiánya azonban a királyi jóindulatnak is gátjává vált. Az állam szűkös pénzügyi lehetőségei – ha valóban csak ez gátolta a királyi akaratot – a későbbi idők számára szerencsés fordulathoz vezetett. Állami támogatás híján önkéntes felajánlások vetették meg a Társaság alapját, ami az önállóságot is biztosíthatta. 1825. november 3-án a pozsonyi országgyűlésen „gróf Széchenyi István minden javaiból

<sup>1</sup> A tanulmány forrásául a Kónya Sándor által kiadott akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek szolgáltak. KÓNYA Sándor (szerk.): *„Magyar Akadémia állítassék fel...” – Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek, 1827–1990.* MTAK–Argumentum, Budapest, 1994.

egy egész esztendei jövedelmét” tudós társaság alapítására ajánlotta fel. Példáját nyomban követték gróf Vay Ábrahám, gróf Andrassy György és gróf Károlyi György, majd mások is csatlakoztak az adakozókhoz.<sup>2</sup>

A hazafias felajánlásokon és a tudós társaság eszméjén felbuzdulva az országgyűlés hozzálátott az előkészítéshez. Felkérték a nádort, József főherceget, pártfogolja a gondolatot és az előkészítő munkálatokat. Ezek nyomán szentesítette az uralkodó 1827 augusztusában az 1827. évi XI. törvényt, „A honni nyelv kimívelésére felállítandó Tudós Társaságról, vagy is Magyar Akadémiáról”.<sup>3</sup> A törvény első paragrafusa kimondta, hogy „önként és szabad adakozással összeszedett tőke vagyonból tudós Társaság vagy magyar akadémia állíttassék fel mennél rövidebb idő alatt”. A második paragrafus viszont már az állami beavatkozás lehetőségére is utalt, amikor az intézet pártfogását a nádorra – ekkor József főherceg – bízta, aki annak felügyeletét látta el.<sup>4</sup>

A törvény megjelenése után a nádor gróf Teleki József vezetésével bizottságot alakított, a Magyar Tudós Társaság Alaprajzának (alapszabályának) és Rendszabásainak (ügyrendjének) kidolgozására. Az elkészült tervezeteket a király 1831-ben hagyta jóvá.

A „Magyar Tudós Társaság Alaprajzában” egyebek mellett szó esett arról, hogy a Társaság a király „felvigyázása” alatt működik, közvetlenül pedig a nádor felügyelete alatt, akinek be kellett mutatni a jegyzőkönyveket, és aki a gyűléseken bármikor megjelenhetett, ezzel is „megtisztelve” azokat. A négy alapító tag még 21 tagot választhatott maga mellé, az így kialakított Igazgató Tanács listáját pedig a nádor elé kellett terjeszteniük, aki annak megerősítését a királytól kérte. A későbbiekre vonatkozóan az igazgatók jogot kaptak arra, hogy „szabad voksolás által” új tagokat válasszanak az Igazgató Tanácsba. Ezek királyi megerősítéséről már nem esett szó. Az önállóságot jelezte az is, hogy az Igazgató Tanács saját tagjai közül minden esztendőben „Elölülőt” és „Másodelölülőt” választhatott. Ezeket azonban megerősítés végett a király elé kellett terjeszteni. A tiszteletbeli tagokat – akik iránt a Társaság különös tiszteletet mutat – a Nagygyűlés választhatta meg. Az első rendes tagokat (23 fő) az Igazgató Tanács nevezte ki, még 1830. november 17-én. Később az új tagokat az Igazgató Tanács szavazással kialakított javaslatára a Nagygyűlésen választották meg. A levelező tagokat is a Társaság Nagygyűlése választotta. Felsőbb megerősítésről itt nem esik szó.<sup>5</sup> Az 1831.

<sup>3</sup> *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. I. k. (1831–1832) 1833. 55.; Kónya Sándor: i. m. 57.

<sup>4</sup> 3. k.

<sup>5</sup> *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. I. k. (1831–1832) 1833. 100–111.; Kónya Sándor: i. m. 63–72.

február 14-én tartott első Nagygyűlésen 16 tiszteletbeli, 19 levelező, 3 rendes és 2 külföldi tagot választottak meg.

1831-ben a „Magyar Tudós Társaság Rendszabásai” is napvilágot láttak. Ez is rögzítette a király legfőbb felügyélését és a nádor pártfogó szerepét. A hatalom felszólítására bekerült a „Rendszabásba”, hogy „A társak óvni fogják magokat a vallást, az ország polgári állapotját és polgári kormányát illető, vagy akármely más politikai tárgyak vitatásától”. (11.) A kötelező cenzúra is helyet kapott a rendszabályok között. A „Rendszabás” választott vezetőkre és tagokra nézve megismétli a az „Alaprajzban” előírtakat. Kiemeli azt is, hogy a választás minden esetben titkos legyen.<sup>6</sup>

Az „Alaprajz” és a „Rendszabás” a titkos választások rendszerével, az önállóan szabályozott munkával a Magyar Akadémia autonómiáját célozta, amelyet a király felügyelete és a nádor pártfogói állása korlátozhatott. A Tudós Társaság 6 osztályból (nyelvtudományi, bölcsészeti, természettudományi, matematikai, történelmi és jogtudományi) állt. A Társaság Nagygyűlést évente egyszer tartott, itt döntöttek a tagfelvételekről, a pályadíjakról. Ezt követte a nyilvános Közgyűlés. A tagok rendszeres munkája a Kisgyűléseken folyt.

A szabályzatok reformjának igénye, azok elfogadása után szinte azonnal felmerült. A Társaság hatáskörének bővítését, a tagsági követelmények emelését, az elnevezés megváltoztatását (Magyar Tudományos Akadémia) kívánták. Gróf Széchenyi István már 1833 elején kezdeményezte a módosítást, de ehhez az udvar nem járult hozzá.

Új szabályzat helyett 1836-ban a Társaság „utasító határozatokat” adott ki. Ebben a tagok tudományos színvonalának emelése érdekében előírták, hogy a tagválasztást írásbeli ajánlásnak kell megelőznie, amelyet csak társasági tag vállalhat. A tagválasztás utáni székfoglaló előadás megtartásának szükségességét is kimondták. Szintén a tudományos értékeket célozta, hogy a tagoknak évente meg kellett adniuk az általuk írt tudományos dolgozatok jegyzékét. A kiadványokkal (Évkönyv, Tudománytár) is foglalkozott a határozat. A Társaság a cenzúra feladatától mentesülni kívánt: előírták, hogy a cenzorral a szerzők maguk tárgyaljanak, ez ne a Társaság dolga legyen.<sup>7</sup>

1845-ben szabályzat helyett újból csak utasító határozat jelenhetett meg. Az addigi viták alapján a tudományterületeket a megfelelő osztá-

<sup>6</sup> *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. I. k. (1831–1832) 1833. 111–118.; Kónya Sándor: i. m. 73–81.

<sup>7</sup> *A Magyar Tudós Társaság utasító határozatai. Magyar Tudós Társasági Névkönyv 1836-ra*. Budán 1837. 42–51.; Kónya Sándor: i. m. 82–88.

lyokhoz sorolták. Meghatározták a tiszteleti, a rendes és a levelező tagok kötelességeit. Kimondták, hogy rendes tagot csak a levelező tagok sorából lehet választani. Részleteiben szabályozták a „Kisgyűlések”, a „Nagygyűlések” és a „Körülések” rendjét és feladatait. Előírták, hogy a rendes tagok két évente „az illető tudomány előbbvitelére szolgáló értekezést” adjanak az Évkönyvek számára. Az 1845-ös utasító határozat nem említette a királyi hatalomtól való függést, de az e tekintetben történő változtatás igényét sem hozta szóba.

Az 1848-as forradalom idején javaslatok készültek a rendszabályok megváltoztatására, de ezek a forradalom és szabadságharc bukása nyomán süllyesztőbe kerültek. Ezt követően nehéz idők jöttek az Akadémiára, még működése is megkérdőjeleződött. Csupán a „Kisgyűlések” megtartását engedélyezték 1850-ben. 1854-ben császári biztos felügyelete alá került az intézmény, aki személyesen ellenőrizte az Igazgató Tanács üléseit és a Nagygyűléseket is.

1858-ban jelentek meg a Magyar Tudományos Akadémia új alapszabályai. Ezek az autonómiát a császári hatalom javára korlátozták. Az alapszabály huszonhatodik paragrafusa kimondta: „Az elnöki és alelnöki helyre az igazgató tanács minden három évben, vagy egyébkénti hivatalos-üresedés esetében, három-három tagját hozza ajánlatba, akikből a kinevezés Ő Cs. Kir. Ap. Felségének van fenntartva.” Tiszteleti tagokat, rendes és levelező tagokat az akadémiai osztályok javaslatára a „szavazható tagok” többsége ajánlhat, de „kinevezésük a generálkormányzóra (az ország főkormányzójára) bízott”. (27. §, 28. §, 29. §.)<sup>8</sup>

Autonómiája védelme érdekében az Akadémia még arra is vállalkozott, hogy 1858-ban küldöttséget menessen a császárhoz. Változtatást azonban nem értek el. Ezen a helyzeten nem sokat segített az sem, hogy az intézmény neve az 1856-os alapszabályok elején már Magyar Tudományos Akadémiaként szerepelt, nem pedig Tudós Társaságként. Ez időtől kezdve jelent meg az osztályülés elnevezés – ezek rendjét külön szabályozták –, valamint az elnök és alelnök megnevezés.

Az 1867-es kiegyezés után a Magyar Tudományos Akadémia helyzetében alapvető fordulat következett be. 1869 tavaszára készült el az új alapszabály, amely megszüntette az autonómiát korlátozó hatalmi jogosítványokat és tilalmakat: a politikai kérdések tárgyalásának tiltását, a kötelező cenzúrát, az elnöki és alelnöki funkciók esetében a király kinevezési jogát az Igazgató Tanács által javasolt tagok közül, és a „generál-kormányzó” kinevezési hatáskörét. A hatalom közvetlen beavatkozási

<sup>8</sup> Magyar Tudományos Akadémia Almanach MDCCCLXI-re. Pest, 1861. 45–58.; Kónya Sándor: i. m. 102–111.

lehetőségének megszűnése mellett újra hangsúlyozottan szerepelt, hogy az Akadémia célja „a tudomány és irodalom magyar nyelven művelése és terjesztése”, ami 1858-ban kimaradt a jóváhagyott alapszabályokból.

Az 1869-es alapszabály szerint – amit Ferenc József 1869. június 14-én hagyott jóvá<sup>9</sup> – az elnököt az „elegyes ülés”, ami a tiszteleti, a rendes és igazgatósági tagokból állt, titkos szavazással és egyszerű szótöbbséggel három esztendőre választotta meg a belső tagok közül. Személyét a király erősítette meg. A főtitkárt – aki ettől kezdve az Akadémia ügyeinek végrehajtója lett – szintén az „elegyes ülés” választotta meg titkos szavazással, egyszerű többséggel, a rendes tagok sorából. Az uralkodó megerősítő jogköre a főtitkárra nem terjedt ki.

Az Akadémia belső korszerűsítését jelentette, hogy a 24 fős Igazgató Tanács esetében 12 főt kizárólag az igazgató tanács, 12 főt kizárólag az Akadémia – vagyis a Nagygyűlés – választott. Az akadémiai osztályok szerepe megnövekedett. Ettől kezdve minden tagot az illető osztály ajánlása alapján – amit titkos szavazással, a jelen levő tagok kétharmados többségével alakítottak ki – a Nagygyűlés szavazhatott meg, szintén titkos szavazással és kétharmados többséggel. A tagválasztás szabadsága és a hatalom beavatkozási lehetőségének hiánya az önállóság legfontosabb megnyilvánulása volt.

Az Akadémia autonómiájának alapegységei az osztályok voltak. Ezek titkos szavazással maguk választották meg osztályelnökeiket és nagy szabadságot kaptak a hozzájuk tartozó tudományos ügyek vitelében. Az elnyert pénzügyi keretekkel maguk gazdálkodhattak. A levelező és rendes tagok felvételét titkos szavazással egyedül az osztályok javasolhatták a Nagygyűlés számára.

Az 1869-es akadémiai alapszabály meghatározta az osztályülés, igazgatótanács-ülés, összes-ülés, nagygyűlés, elegyes ülés funkcióját, összetételét. Az ehhez elkészült ügyrend ezt tovább részletezte, kiegészítve az állandó bizottságokkal, azok összetételével, működési rendjével és feladataival.<sup>10</sup> Mindez együtt nem egyszerűen egy szervezet autonómiáját jelentette, hanem a magyar tudomány fejlődésének önállóságát, az alapkutatások szabadságát, az alkalmazott tudományok fejlődését. Kiállta az idők próbáját is: 76 évig érvényben maradt. Elkészítésében báró Eötvös József, Arany János és Csengery Antal játszottak kiemelkedő szerepet.

<sup>9</sup> A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai. (1869). *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach MDCCCLXX-re*. Pesten, 1870. 112–121.; KÓNYA Sándor: i. m. 133–141.

<sup>10</sup> A Magyar Tudományos Akadémia Ügyrendje. (1869). *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach MDCCCLXX-re*. Pesten, 1870. 125–178.; KÓNYA Sándor: i. m. 142–175.

Bizonyos belső módosításokra, a lényegét nem érintő kisebb változtatásokra azért sor került a későbbiek során. Így például előírták, hogy az alapszabály esetleges módosításakor az összes ülés és az igazgató tanács álláspontjának – ha az eltérő lenne – egyeztetése milyen módon történjék. Napirenden volt a tagok létszámának, fizetésének kérdése is, és az akadémiai tisztségek viselésének idejével is foglalkoztak.

A politika azonban, főként az első világháború után, nem maradt az Akadémia falain kívül. A Tanácsköztársaság után merült fel, hogy milyen eljárással lehetne fellépni azok ellen, akik a kommün alatti magatartásukkal méltatlanná váltak az akadémikusi címre. Eddig nem rendezte szabályzat a méltatlanná nyilvánítás lehetőségét. Ez alkalomból először az összes ülés kétharmados többségét írták elő a kizárás kimondásához, majd ezt szigorítva az egyszerű többséget is elegendőnek nyilvánították.

Az első világháborút és a forradalmakat követő rendkívül nehéz gazdasági helyzet az Akadémiát sem hagyta érintetlenül. Az infláció és a gazdasági visszaesés nyomán vagyona leértékelődött, a működéshez már kevésnek bizonyult. Ennek nyomán került előtérbe az állami támogatás lehetősége. Az Akadémia fontosságát elismerve a kormányzat az intézmény segítségére sietett. Az 1923. évi I. tc. a támogatás mértékét és körülményeit határozta meg. A törvény első paragrafusa kimondta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia számára az állam évi 12 millió korona segélyt biztosít. Ennek kapcsán az önállóságot garantálta az a kitétel, amely szerint a segély „az állammal szemben való elszámolás kötelezettsége nélkül” adandó. További állami támogatást jelentett, hogy az Akadémia tényleges alkalmazottai – a főtítkár, az osztálytitkárok és a főkönyvtárnok kivételével – felvételt nyertek az Országos Magyar Gyűjteményegyetem<sup>11</sup> személyzetének összlétszámába, és ettől kezdve annak költségvetését terheltek. Előírták viszont, hogy az Akadémia és a Gyűjteményegyetem tanácsa együtt állapítja meg, a „Gyűjteményegyetem összlétszámából hány és milyen minőségű alkalmazott osztassék be szolgáltatételre az Akadémiához”. Ehhez minden esetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyása és az Akadémia elnökének hozzájárulása szükségeltetett. Így akarták biztosítani, hogy a gazdaságossági okokból létrehozott közös személyzeti ellátás ne sértse az Akadémia ön-

<sup>11</sup> Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem 1922-ben alakult, a vallás- és közoktatásügyi miniszter fenntartása alá tartozó, önkormányzati tanács által igazgatott kulturális intézmény, melynek részei az Országos Levéltár, a Nemzeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtára.

állóságát. Ezt gondosan őrizni kívánták, erre utal a törvény miniszterelnöki indoklása, amely szerint „A Magyar Tudományos Akadémia – eltérően a többi európai hasonló intézettől – nem állami, nem fejedelmi, hanem nemzeti alapítás. Nemzeti áldozatkészség teremtette elő vagyónát is, melyet az Akadémia híven őrzött...”<sup>12</sup>

A Magyar Tudományos Akadémia életében nem hozott különösebb változást az 1936-ban megjelent Szabályzat (Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai, 1936). A hagyományokhoz való túlzott ragaszkodás eredményének és közjogi tévedésként fogható fel, hogy 1936-ban az alapszabály szerint, az Akadémia „Ő cs. és apost. királyi Felsége különös oltalma alatt álló tudományos intézet”. Magyarország ez időben király nélküli királyság volt, és ez a tény már önmagában is megkérdőjelezhetette ezt a kijelentést, ráadásul a dualizmussal az egykori osztrák császárság is elenyészett, még névleg sem létezett. Ezzel a helyzettel számot vetett a negyvenedik és negyvenkettedik paragrafus, melyek szerint a választott akadémiai elnököt és az alelnököt az „államfő” erősíti meg.<sup>13</sup> Az államfő pedig ekkor a kormányzó volt.

A Magyar Tudományos Akadémia működését a későbbiek során bizonyos belterjességgel vádolták meg, amelyhez hivatkozási alapul az autonómiát használták fel. Az önálló tag- és vezetőségválasztásban, a könyvkiadás támogatásában, a pályázatok elbírálásban stb. vélték felfedezni az elzárkózást, a befelé fordulást. A tudományfejlődés nemzetközisége, az értelmiségi közélet kibontakozása, az egyetemek gyarapodása, a különféle társaságok, egyletek, a növekvő könyv- és folyóirat-kiadás azonban kontrollt és gátat jelenthetett a belterjességgel szemben. Az akadémikusok esetében persze mutatkozott „arisztokratikus emelkedettség”, a tudomány mindennapi gondjaitól való elfordulás, hiszen az Akadémiának 1945 előtt nem volt közvetlen „hivatali” feladata a tudomány irányítása.

1945 után a társadalmi és politikai változások nyomán fogalmazódtak meg azok az igények, amelyek a természettudományok reprezentációjának növelését, az akadémiai vezető szervek és hatáskörük kibővítését és ezzel együtt a korábbi rangjuk, vagyonuk, befolyásuk alapján bekerült tiszteleti tagok kiszorítását kívánták. Az 1946. augusztus 10-én kiadott új Alapszabály szerint az eddigi egy természettudományi osztályból kettő lett, és növekedett a természettudománnyal foglalkozó aka-

<sup>12</sup> *Magyar Törvénytár*, 1923. évi I. tc. Budapest, 1924. 3–5.; KÓNYA Sándor: i. m. 242–244.

<sup>13</sup> A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai, 1936. *A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai és Ügyrendje*. Budapest, 1936. 3–13.; KÓNYA Sándor: i. m. 245–250.

démikusok száma. (A változás irányát és mértékét mutatja, hogy az Akadémia tagjai közül a természettudományok és a műszaki tudományok művelőinek aránya 1949-ben 65%, 1956-ban már 75% volt.) Az Igazgató Tanács kibővült, összetétele megváltozott: az elnök, a másodelnök, a főtitkár, a négy osztályelnök és osztálytitkár mellé az osztályok 4–4, három évre választott képviselőt és 1–1 gazdasági szakértőt delegálhattak. Az osztályok befolyását növelte az osztálytanácsok megalakulása. A testületi befolyás növekedését jelezte az 1946-os Alapszabály 58. § d.) pontja, amely kimondta, hogy „az osztálytanács az illető osztállyal, az Igazgató Tanács az összes üléssel egyetértésben irányítja mind szellemi, mint anyagi téren az Akadémia életét”.

Az elnököt és az alelnököt az 1946-os Alapszabály szerint is a nagygyűlés választotta, titkos szavazással, de nem egyszerű, hanem kétharmados többséggel. A jelölést az osztályok indították 2–2 személy megjelölésével, akiket titkos szavazással és kétharmados többséggel választottak ki. A főtitkárválasztás hasonló módon történt, de a megbízás nem három, hanem öt évre szólt és ennek leteltével újra megválasztható volt az addigi vezető. Az akadémiai tagokat az illető osztályok titkos szavazat útján, kétharmados többséggel tett ajánlata alapján, a nagygyűlés titkos szavazással, egyszerű szótöbbséggel választotta meg.

Az új akadémiai szabályokban már nem szerepelt, hogy az intézmény valamiféle fensőség oltalma alatt állna, és az akadémia testületei által titkosan választott elnök és alelnök sem szorult államfői megerősítésre. Formailag ez az Akadémia autonómiájának kiteljesedését jelentette. Gyakorlatilag azonban egyes tagok ellen már megindultak a támadások a baloldali pártok részéről. A politikai beavatkozásra is lehetőséget kínált az az új rendelkezés, amely szerint kizárható az Akadémia tagjai sorából az, akinek „erkölcsi vagy állampolgári feddhetetlensége súlyos csorbát szenved”. Gátat jelentett viszont, hogy ez az „illető osztálynak titkos szavazás útján, a jelen levő tagok kétharmad szótöbbséggel tett javaslatával, az összes ülés titkos szavazással és egyszerű szótöbbséggel” (21. §) hozott határozata alapján történhetett meg.<sup>14</sup>

A nagy változást, a markáns fordulatot az Akadémia életében az 1949-es esztendő hozta. Az országban lejátszódó politikai rendszerváltás az Akadémia átalakítását, autonómiájának megszüntetését idézte elő.

<sup>14</sup> *A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai*. Budapest, 1946; Kónya Sándor: i. m. 300–306.